

ПРИМІТКИ:

1. Ващенко В. П. Розвиток гужового транспорту в містах Південної України в кінці XVIII — I-й половині XIX століття//Записки історичного факультету. Випуск 2. Одеса, 1996. С. 9.
2. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775—1800 гг. М., 1959. С. 258.
3. ДАОО. Ф. 4. Оп. 4. Спр. 153.
4. Herlihi P. Odessa: A history. 1794—1914. Harvard Ukrainian Research Institute. 1986. P. 88.
5. Сокальский И. О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1853 году//Новороссийский календарь на 1857 год. Одесса, 1856. С. 411—413.
6. Demidov I. Travels in South Russian and Crima during the year 1837. London, 1853. P. 14.
7. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. Одесса, 1850. С. 271.
8. Там же. С. 272.
9. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 27—46; Спр. 60. Арк. 33.
10. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 33.
11. Шмидт А. А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 1. СПб., 1863. С. 561.
12. Список одесских купцов (1859). Одесса, 1859. С. 1—15.
13. Herlihi P. Odessa: A history... P. 84.
14. Ващенко В. П. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси//Историческое краеведение Одесщины. Сборник материалов. Випуск 3. Одесса, 1992. С. 38—39.
15. Herlihi P. Odessa: A history... P. 100.
16. ДАОО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 46.

Т. Г. ГОНЧАРУК

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИСВІТЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «ОСНОВА» (1861—1862 рр.)

Журнал «Основа», що його в 1861—1862 рр. видавала в С.-Петербурзі українська громада, відомий передусім як громадсько-політичний та літературний часопис. Однак, маючи на меті, всебічне висвітлення життя України, організатори журналу приділяли увагу і економічній проблематиці. Хоча на сторінках «Основи» ґрунтовні економічні праці майже не друкувалися, відомості про стан українського господарства наводилися у статистичних та етнографічних оглядах окремих регіонів, кореспонденціях розділу «Вісті», літературних нарисах, розділі «Современная южнорусская летопись».

У висвітленні проблем українського села «Основа» най-

більше уваги приділяла поміщицьким маєткам, але не забувала й селянські господарства. Економіст Т. Рильський («З Маковиць, Київського повіту» в № 2 за 1862 р.) та етнограф П. Чубинський («Из Борисполя» в № 10 за 1861 р.) ретельно розглянули економічний побут селянства та бюджет середньої селянської родини. Вельми цікавим є перший «Лист з Дударів» «писаря» селянської громади В. Познанського, який доводив вигоди колективного селянського господарства. Більшість кореспондентів писали про незадоволення колишніми кріпаками «волею без землі». Економічного побуту селянства торкались і деякі юридичні дослідження: О. Баркова «Обычай наследования у государственных крестьян Южнорусского края» (1862 р. № 11); Г. Ге «О некоторых юридических обычаях у крестьян Полтавской губернии» (1862 р. № 2); числені статистичні та етнографічні нариси. Багато з матеріалів несли практичну інформацію для господарів: «Новый способковки жерновов» в № 7 за 1861 р.; «Отчет о молотье молотильною машиною завода Ренсала и Семса» в № 2 за 1861 р.; «Письма о пчеловодстве» Я. И. Кохановського в № 4, 6, 7 за 1861 р.; відомості про новий реманент, засоби боротьби з сараною, хворобами худоби тощо.

«Основа» торкалась також і проблем розвитку української промисловості. У № 8 за 1861 рік під назвою «Механические заведения и склады машин и орудий в Южнороссийском крае», наводилися докладні дані про тридцять одне найбільше підприємство України. Ця замітка, між іншим, мала на меті привернути увагу до українських фабрик потенційних споживачів. В тому ж номері «Основа» ґрунтовно висвітлила участь українських товарів у найбільшій промисловій виставці імперії (замітка: «Южнорусские экспортеры на С.-Петербуржской выставке русских мануфактурных товаров»). Зазначаючи, що від українських губерній експанувалося лише 45 виробів з 985 представлених на виставці (більшість була московського та петербурзького виробництва), «Основа» вказувала на причини, що не дозволили виставити свої товари іншим підприємствам України. Журнал явно вболівав за вітчизняного промислового виробника. Радів його успіхам, сподівався на майбутнє подолання невдач¹.

Виходу українських виробів на російський ринок був присвячений також нарис О. Нестеренко «Украинские товары в Москве», що вийшов в № 1 за 1862 р. «На перший раз» автор навів відомості лише про довіз у Москву українського

цукру та вовни, а надалі планував продовжити вивчення збуту українських товарів в російських губерніях у наступних публікаціях. Цей задум не вдалося здійснити (журнал незабаром було закрито). Спробам комплексно розглянути промислове виробництво українських губерній, відокремити його досягнення з загальноімперських економічних показників, дослідити товарообмін між Україною та іншими частинами імперії, що їх робила «Основа», хоч і бракувало ґрунтовності, але вони, безсумнівно, заслуговують на увагу. Бо для свого часу були новаторством, адже вивчення української економіки як єдиного цілого розпочалось, по суті, лише через пів століття.

Декілька невеликих нарисів, здебільшого дописувачів розділу «Вісті», було присвячено ярмаркам: «Екатеринославская, Коренная, Ильинская ярмарки 1861 г.» в № 3 за 1862 р. О. Незбудія; «Из Ромна» в № 5 за 1861 р. та «От марта до Петропавловской ярмарки» в № 9 за 1861 р. тогож автора; «Из Борисполя» в № 10 за 1861 р. П. Чубинського; «Хорол, який він тепер є» в № 6 за 1861 р. М. Димського та ін. Дані дописувачів «Основи»: про обіги ярмаркової торгівлі, географію постачання товарів, кількість торговців тощо, були подібними до тих, що їх друкували економічні часописи. Однак «Основа», мабуть, першою спробувала подивитись на ярмарки з боку інтересів українського селянства. Так автор нарису «Об ярмарках (До сільських парафіян)» в № 6 за 1861 р. навіть вважав ярмарки шкідливими, бо більшість селян поверталась з них обдуреними («Скільки там мошенства, неправди!»). В Кулик навпаки у першому нарисі «Дещо з Полтави» № 10 за 1861 р. писав про ярмарки як про гордість українців.

Автори розділу «Современная южнорусская летопись» докладно розглянули причини витіснення українських сільськогосподарських виробів з ринків Європи. Головною, на їх думку, (цей висновок не був новиною для економічної літератури середини XIX ст.) була відсутність досконалих шляхів сполучення в Україні. На сторінках тогочасних часописів («Одесского вестника», «Записок общества сельского хозяйства Южной России» та інших) вже не перший рік захистники українських економічних інтересів палко відстоювали в полеміці з певними колами С.-Петербургу необхідність передусім на Україні будувати залізниці, налагоджувати пароплавне сполучення. Не дивно, що «Основа» активно включалась у боротьбу на боці українських економістів: «Ясно, что

прежде всего нам необходимо как воздух — улучшение путей сообщения, железные дороги и преимущественно на Юге, если мы не хотим окончательно быть вытесненными с европейских рынков, соперниками с каждым днем усиливающейся»².

«Основа» приділяла увагу також і державному регулюванню економіки. Під рубрикою «Правительственные постановления касающиеся Южного края» друкувалися законодавчі акти, що регламентували промисловість, сільське господарство, ярмаркову торгівлю тощо. Про необхідність удосконалення державних кредитових установ для селян та міщан писали: М. Чорний в нарисі «С правого берега» в № 2 1862 р. та А. Переходовець в замітці «Вісті з Кременчуга» в № 3 за 1862 р. В деяких публікаціях «Основи» можна знайти відлуння сперичань про доцільність економічної політики держави, що мали місце у літературі ХІХ ст. Так, видатні українські економісти (І. Вернадський, О. Бутовський, М. Бунге та ін.) запекло критикували митний протекціонізм, але жоден з них не наважився наголосити, що внаслідок високих митних тарифів страждала передусім економіка України. В той же час В. Кулик у вищезазначеному нарисі прямо вказував на те, що відрізани російською митною політикою від цивілізованого світу українці мусили, продаючи свої сільськогосподарські вироби за кордон, віддавати зароблену таким чином валюту за неякісні і дорогі російські товари. Так, на думку автора, Україна власним коштом утримувала російську промисловість. «Наша Україна найбільше витерпіла від цього тарифу», — стверджував В. Кулик³. В оцінках автора, що здебільшого відомий як український поет, вражає як відвертість, так і глибоке розуміння суті економічного визиску України. Схожі думки з'явилися в українській літературі лише через 60—70 років у працях М. Стасюка, М. Слабченка, О. Оглоблина.

Для «Основи» був характерним розгляд економічних проблем в взаємозв'язку з національними. Так, С. Волошин, розглядаючи жалюгідний стан поміщицьких господарств після реформи, вважав однією з причин їх занепаду втрату українськими дворянами зв'язків з національними традиціями, а Б. Познанський, характеризуючи переваги господарської документації своєї селянської громади з гордістю відзначав: «щот (кошториси — Т. Г.) ведеться в нас рідною мовою»⁴.

Досліджуючи ярмарки, дописувачі «Основи» наводили

національний склад торговців. Наприклад, В. Кулик зокрема писав: «...коли нашу Ільїнську дробити по націям, можна вивести такий рішенець: більша груда товару йде з рук наших земляків, чи то панів, чи то простих, тут наші беруть гору і лічбою і капіталом», російські ж купці, за оцінкою кореспондента, «у своїх руках держут торг тільки невисоким красним товаром і то на половину з нашими. Залізо ж і ремінна робота уся в московських руках. Торг бакалеєю в руках у ормен, караїмів і греків... У татар торг шкурами й смухами». Що стосується євреїв, то за В. Куликом, «сей народ нічого не вироблює сам, а тільки перекупає і перепродає чуже — найбільш вовну, коні, смухи, бідні торгують, не маючи ніякого капіталу і якомсь перебиваючись».

Констатуючи, що українці у багатьох галузях торгівлі займали не кращі позиції («тут уже нашим землякам нема прсвіт, наш пан тільки купуватель на роздріб, а прості — за потикача»), В. Кулик не міг бути байдужим до боротьби, що її вело за контроль над вітчизняними ярмарками інонаціональне купецтво. Російські купці на думку дописувача «Основи», мали на українських торгах у особі євреїв (бердичівських і польських жвавих і сильних капіталом конкурентів). Тому перші за допомогою уряду намагалися «постягнувати наші ярмарки у Харків», де росіяни займали кращі торговельні позиції. (Російські купці, як писав В. Кулик, «гомонять ...себто на більшу користь усьому краєві, а навсправжки для того, щоб загарбати у свої руки усі торги на сім боці Дніпра, а потім посунутись і за Дніпр... Гарний та далекий нюх у того купецтва! Знаємо ми дуже добре ту ю московскую монополію...»).⁵ Опанування ринків Наддніпрянщини російськими торговцями В. Кулик вважав вкрай шкідливим для українців. (Проти намірів перенести Ільїнський ярмарок з Полтави до Харкова виступав і О. Незбудій у нарисі «Екатеринославская, Коренная, Ильинская ярмарки 1861 г.»). Отже, висвітлюючи двобій за українські ринки російського та єврейського купецтва, В. Кулик схилився на бік останнього. Схожі оцінки економічній діяльності єврейського населення пізніше висловлювали дослідники, що розглядали Україну як звичайну економічну колонію Росії (Д. Бованенко та ін.). Визначити ж загальні погляди на становище українського господарства в економічному просторі імперії самого В. Кулика внаслідок незначності його доробку на сторінках «Основи» неможливо.

Таку позицію займали далеко не всі з авторів журналу.

Деякі з них вважали економічну діяльність євреїв шкідливою для українського селянства. На це вказували А. Барвінок у нарисі «С Вольни» (1861 р. № 1); А. Нечуй-Вітер у творі «С дороги» (1861 р. № 2), Г. Ге в статті «Выдержки из записок мирового посредника» (1862 р. № 1) та інші. Митро Олелькович у своєму нарисі, присвяченому шинкарям-євреям (1862 р. № 1), ставив їм в провину навіть досвідченість та спритність у торгівельній справі, бо останнє, на його думку, не тільки дозволяло євреям посунути шинкарів-українців, а й поширювало пияцтво та прискорювало зубожіння народних мас.

В той же час В. Кулик не був єдиним з авторів «Основи», хто вважав, що для селянина-українця вигідніше торгувати з євреєм, ніж з росіянином. До цієї думки приєднувався і автор нариса «Ярмарок в Борисполі» з сьомого номеру журналу за 1862 рік, що сховався за псевдонімом Павло. «Воотче наш народ схотнее покупает у евреев, чем у великоросиян. С евреем можно торговаться. Еврей приветлив и терпелив...,— стверджував Павло,— ...Великорусский купец надует больше, но он делает это с чрезвычайной самоуверенностью и чувством собственного достоинства... Народ не любит гордого мошейничества, мошейничества более опасного...»⁶. Подібні оцінки були обумовлені не стільки вадами російського купецтва (так, А. Переходовець у замітці «Вісті з Кременчуга» в № 3 за 1862 р. писав про російських купців, як про людей «добрих та чесних»), скільки бажання авторів не припустити його беззастережного панування в Україні.

Певне національне забарвлення мали також і деякі рецензії, що виходили в «Основі». Так, автор під псевдонімом В. І. Л., (1862 р. № 4) докладно розглядаючи відому статистичну працю В. Павловича і доповнюючи її новими даними, був не згоден з твердженням останнього про начебто притаманні українцям лінівство, нездатність до підприємництва, як головні причини їх бідності. («Главнейшей причиной дурного положения помещичьих крестьян было крепостное право, к чему же в таком случае объяснять это врожденной ленью, беспечностью и невежеством малоруссов?» — запитував В. І. Л.).

Таким чином, незважаючи на невелику частку матеріалів з економічної проблематики на сторінках «Основи» й те, що серед авторів журналу фахових економістів було обмаль, матеріали ці мають безперечну цінність. По-перше, як свідчення значного інтересу діячів українського національного

відродження 1860-х до проблем розвитку вітчизняного господарства. По-друге, як приклади послідовного та досить відвертого для свого часу захисту українських економічних інтересів.

ПРИМІТКИ:

1. Южные экспоненты на С.-Петербургской выставке русских мануфактурных произведений 1861 г.//Основа, 1861. № 10. С. 107—116.
2. Современная южнорусская летопись//Основа, 1862. № 5. С. 15.
3. Кулик В. Дещо з Полтави//Основа, 1861. № 9. С. 180.
4. Познанський Б. Лист з Дударів//Основа, 1861. № 8. С. 90.
5. Кулик В. Вказаний твір. С. 177, 179.
6. Павло. Ярмарок в Борисполі//Основа, 1862. № 7. С. 89, 90.

З. В. ПЕРШИНА

ЩЕ РАЗ ПРО ІВАНА МАРТИНОВИЧА КОВАЛЬСЬКОГО

Коли розглянути мемуарну та дослідницьку літературу про народницький рух 70-х рр. XIX ст. в Російській імперії, то майже жодна робота не обходить згадуванням діяльність І. М. Ковальського та значення у суспільному русі першої відкритої вуличної антицаристської демонстрації в Україні, яка відбулася 24 липня 1878 р. під час оголошення йому військовим судом смертного вироку в Одесі. Цим подіям присвячена і значна кількість спеціальних статей та споми-нів, перші з яких надруковано у 1906 р., а потім — переважно у 20-х — на початку 30-х рр. Надалі висвітлення радянськими істориками ролі І. М. Ковальського у суспільному житті спіткала доля усіх народників: на протязі більш як двох десятиріч про них не згадували, або їхні погляди та діяльність піддавали нищівній критиці. Нова хвиля інтересу до цієї проблематики піднялася на зламі 50—60-х років. З того часу науковцями багато зроблено у вивченні архівних матеріалів і перегляді попередніх оцінок.

Характерно, що на протязі усіх цих часів дослідники намагалися перш за все визначити ідейну приналежність І. М. Ковальського до певної течії у народництві (пропагандист, терорист, змовник), іноді штучно перетягуючи його до того чи іншого табору, і майже зовсім не висували питання про значення його діяльності та подій з нею пов'язаних для українського національного руху.

Такий підхід притаманний і дослідженням істориків ук-